

Գրախոսություններ

Book Reviews – Рецензии

ԱԼԲԵՐՏ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ.
Գրականության ինստիտուտ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՌԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐ*

1951-54 թվերին ՀՀ Գիտությունների Ակադեմիայի ասպիրանտուրայում հմտանալով հայ հին և միջնադարյան փիլիսոփայության պատմության մեջ, Սեն Արևշատյանը սկզբից ևեթ նպատակ էր դրել այդ հիմնարար գիտությունը ծառայեցնել Հայ մատենագրության հոգևոր հայրերի փիլիսոփայական հայացքների բացահայտմանը: Ուղղակի ասած՝ դա ոչ թե սոսկ անձնական արիության, այլ անձնական ճակատագրի համար շատ վտանգավոր խնդիր էր մի երկրում, որտեղ կրթությունն ու գրականությունը, արվեստն ու մշակույթը, ողջ գաղափարախոսությունը ներծծված էին աստվածամերժ աթեիզմով, նյութապաշտությունը մերժող, սակայն դիալեկտիկական և պատմական համատարած մատերիալիզմի (իմա՝ նյութականության) ուսմունքով:

Գիտենք, թե ստալինյան տեռորի տարիներին ինչ ճակատագիր ունեցան Մարքսի «Կապիտալը» գերմաներեն բնագրից թարգմանած Թադեոս Ավդալբեկյանը և էմմանուիլ Կանտի «Զուտ բանականության քննադատությունը» գերմաներենից թարգմանած Վարազդատ Տերոյանը, վերջինիս չփրկեց նույնիսկ Ֆրանսիացի կոմունիստ գրող Հանրի Բարբյուսի «Կրակ» վեպի (1935 թ.) և Հիպոլիտ Տենի «Գեղարվեստի փիլիսոփայություն» (1936 թ.) երկի թարգմանությունը՝ երկու գիտնական թարգմանիչներն էլ զարհուրելի կտտանքներից հետո դատապարտվեցին գնդակահարման՝ միայն նրա համար, որ գիտեին օտար լեզուներ: Բարձրագույն հրահանգով որոշված էր, որ դասակարգային գաղափարախոսության վերաբերյալ բոլոր այլալեզու ձեռնարկներն ու տեսությունները պետք է թարգմանվեն միմիայն ռուսերենից:

* Որպես գեկուզում կարդալվել է ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանի 90-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովում (Մատենադարան, 22-23 մայիսի, 2019 թ.):

Թեև ավագ սերնդի փրկիստոփաներից Վազգեն Չալոյանը¹ 1936-1937 թվերին ևս ենթարկվեց հալածանքների, բայց ճակատագիրը ավելի բարեհաճ գտնվեց նրա նկատմամբ: 1939 թվականին «V դարի հայ փրկիստոփա եզնիկ Կողբացու ուսմունքի հարցի շուրջը» դիսերտացիայի համար նրան շնորհվեց փրկիստոփայական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան, իսկ 1946 թվին՝ «Դավիթ Անհաղթի փրկիստոփայությունը» աշխատության համար՝ փրկիստոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան:

Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտին հաջորդեց աքսորի արհավիրքը: Բայց կատարվեց հրաշք՝ Ստալինի մահին հաջորդեց Բերիայի կործանումը և 1956-ին Նիկիտա Խրուշչովը դատապարտեց անհատի պաշտամունքի պատճառած անդառնալի կորուստները: Նույն այդ 1956 թվին Սեն Արևշատյանը պաշտպանեց իր թեկնածուական ատենախոսությունը՝ XIV–XV դդ. մատենագիր-մտածող «Գրիգոր Տաթևացու փրկիստոփայական հայացքները» թեմայով, որը հաջողությամբ հաստատվեց Մոսկվայում՝ Բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովի որոշմամբ: Եվ դա նաև երիտասարդ փրկիստոփայի կանխորոշած հրաշքն էր մի երկրում, որտեղ բոլոր պատերին փակցված էր կոմունիստական գաղափարախոսության գլխավոր նշանաբանը՝ «Կա մի գիտություն, որ ուղեցույց պետք է լինի բոլոր մնացած գիտությունների համար – դա Մարքս-Լենինյան ուսմունքն է»:

Այնուհետև Սեն Արևշատյանի սևեռուն հայացքը վերադարձավ շուրջ տասը դար ետ՝ Հայոց գրչության և հավատի երկու լուսավորիչներին՝ Գրիգոր Լուսավորչին և Մեսրոպ Մաշտոցին ու նրանց շաղկապող «Հաճախապատում ճառերին»: Իսկ այդ ճառերը լայն ասպարեզ էին բացում բնության և հասարակության զարգացման խորհրդածությունների համար: Այստեղ էր և Դավիթ Անհաղթը՝ բյուզանդական մատենագրությանը հայտնի Դավիթ Նիկեոսյանը (Դավիթ Հաղթող), որը Հայոց V դարից իր վերլուծական մտքի սահմանները հասցնում էր մինչև Հին աշխարհի հույն փրկիստոփաներ Արիստոտելի և Պորփյուրի մեկնությունները: Եվ ահա, տարիների տքնությունը ասպարեզ բերեց մի փայլուն ուսումնասիրություն «Փրկիստոփայական գիտության ձևավորումը հին Հայաստանում (V–VI դդ.)», որով նրա հեղինակը իրավամբ վաստակեց փրկիստոփայության դոկտորի գիտական աստիճան (1971 թ., լույս է տեսել 1973 թ.):

Այս ամբողջ շրջանում Սեն Արևշատյանի կողքին, նրանից անբաժան՝ իր ուրույն սրբախոսական գրականությունն էր ստեղծում նրա ուսանողական,

¹ Վ. Կ. Չալոյանը հետևյալ աշխատությունների հեղինակն է՝ «V դարի հայ փրկիստոփա եզնիկ Կողբացու ուսմունքի հարցի շուրջը» (1939 թ.), «Դավիթ Անհաղթի փրկիստոփայությունը» (1946 թ., ուսերեն), Հովհան Ռոտունցու «Վերլուծութիւն «Ստորոգութեանց» Արիստոտելի» (1956 թ., բնական բնագիր զուգահեռ ուսերեն թարգմանությամբ հետ Աշակ Աղամյանի հեղինակակցությամբ):

ապա նաև կյանքի ընկերուհին՝ Քնարիկ Տեր-Դավթյանը, որի առաջին ազգանվեր ներգրոււմը Հայ սրբախոսութեան ժանրում եղավ Ավարայրի ճակատամարտի զորավար Վարդան Մամիկոնյանի դատեր՝ Շուշանիկի վրացերեն Վարքի բուն հայկական աղբյուրի բացահայտումը, ավելի ստույգ՝ հայերենից թարգմանած լինելը: Դրան հաջորդեցին Հռիփսիմյանց կույսերի, Ոսկյանց և Սուքիասյանց Վարքերը, Վահան Գողթնեցու, Խոսրով Գանձակեցու ու շատ ուրիշ լուսապսակ դիմանկարներ՝ շարադրված ուսերեն լեզվով: Հատուկ պետք է առանձնացնենք Քնարիկ Տեր-Դավթյանի ուսերեն թարգմանած և մեկնաբանած Թովմա Մեծփեցու Պատմութիւնը (XVI դ.): Եվ վերջապես առանձին ուշադրութեան է արժանի Հայ մատենագրութեան մեջ նրա հայտնաբերած «Հայելի վարուց» աշխարհիկ գրույցների և մանրապատումների ժողովածուն, որը միջազգային բանահյուսութիւնը հարստացրեց բազմազան ազգերի վերաբերող պատումներով:

Հայերեն Ագաթանգեղոսի Պատմութեան ուսերեն թարգմանութիւնը² և գիտական մեկնաբանումը թարգմանիչներ՝ Մատենադարանի տնօրեն, ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանի և բանասիրութեան դոկտոր Քնարիկ Տեր-Դավթյանի համատեղ ջանքերի արդյունքն է: Ագաթանգեղոսի Առաջաբանը և Երկրորդ Գիրքը՝ «Վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի» թարգմանել է ուսերեն Սեն Արևշատյանը, իսկ Քնարիկ Տեր-Դավթյանը՝ «Վարք և Պատմութիւն Սրբոյն Գրիգորի», «Վկայաբանութիւն Հռիփսիմեանց» (Գիրք Առաջին) և «Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան» (Գիրք Երրորդ): Թարգմանիչներին է պատկանում նաև համապատասխան մասերի ծանոթագրումը:

Ներածական հոդվածում Սեն Արևշատյանը և Քնարիկ Տեր-Դավթյանը մանրամասն ներկայացնում են Գրիգոր Լուսավորչի «Վարքը» և «Վարդապետութիւնը» ամփոփող Ագաթանգեղոսի գրքի ստեղծման հանգամանքները V դարում, ինչպես և նրա գոյութեան հաջորդ տասնհինգ դարերի ընթացքում ստեղծված բազմալեզու ուսումնասիրութիւնների հարուստ գրականութիւնը, որ մեկ բառով կոչվում է Ագաթանգեղագիտութիւն: Գրիգոր Լուսավորչի անունը մտել է միջազգային Հայսմավուրքների և Տոնացույցների մեջ: Ինչպես նշում է Պետերսը՝ Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Սոփիայի տաճարում (537 թ.), մի որմնաքանդակի վրա, պատկերված է Գրիգոր Լուսավորչի՝ «Գրիգոր Արմեն» մակագրութեամբ: Նրա հիշատակի տոնը VIII դարում մուծվել է հույն եկեղեցական օրացույցի մեջ՝ սեպտեմբերի 30-ին, իսկ Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակութեան օրը՝ սեպտեմբերի 28-ին: IV դարում Նեպոլի (Իտալիա) Սան Զովաննի Մաջջորե եկեղեցու

² **Агатагелос**, *История Армении*, Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарии **К. С. Тер-Давтян** и **С. С. Аревшатяна**, Ереван, "Наири", 2004.

մարմարյա հուշատախտակներին փորագրվել է «սուրբ Գրիգոր Հայի (Gregorius Armenus)»³ հիշատակի տոնը՝ սեպտեմբերի 30 և դեկտեմբերի 2 և 3:

«Սկսած XVIII դարից մինչև օրս Ազաթանգեղոսի Պատմությունը գտնվում է հայագետների, պատմաբանների և գրականագետների ուշադրության կենտրոնում, – նշվում է Ներածականում, – ստեղծվել է վիթխարի գիտահետազոտական գրականություն: Ազաթանգեղագիտության մեջ որոշակի ավանդ են ներդրել Ի. Ստիլտինգը, Պոլ դը Լագարդը, Նորայր Բյուզանդացին, Վ. Լանգլուան, Ա. Գուտշմիդը, Ն. Մառը, Հ. Տաշյանը, Գ. Զարբհանայանը, Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Ն. Ակիսյանը, Բ. Սարգիսյանը, Մ. Աբեղյանը, Ն. Ադոնցը, Ժ. Գարիտը, Ռ. Վ. Թոմսոնը, Մ. Վան Էսբրոկը, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, Պ. Մուրադյանը, Ա. Մուշեղյանը և այլք»⁴:

Այնուհետև Ներածության մեջ կարդում ենք. «Քննության առարկա են եղել մի ամբողջ շարք հանգուցային հարցեր՝ արդյո՞ք հեղինակը իսկապես եղել է IV դարի սկզբի դեպքերին ժամանակակից և մասնակից, ո՞վ է Ազաթանգեղոսը, ի՞նչ լեզվով է գրվել բնագիրը, նրա առաջին համեմատական աղբյուր հայկական առաջին պատմական երկերի հետ և բազում այլ հարցեր, որոնք անմիջապես առնչվում են տեքստի հետ: Այս հարցերի պարզաբանմանը նպաստել են երկասիրության նորանոր հունարեն, արաբերեն, ասորերեն և այլ լեզուներով տեքստերի հայտնաբերումը և հրատարակումը, ինչպես և հնագիտական պեղումների տվյալներ: Այսօր այդ խմբագրությունների թիվը հասնում է քսանի»⁵:

***

Ի դեպ, այստեղ արտահայտված իմ մտորումները, բարձր գնահատականը և նկատառումները ռուսերեն թարգմանության առթիվ ես շարագրում եմ նաև այն տպավորությունների հիման վրա, որ գրի եմ առել դեռ 2004 թվականին՝ ռուսերեն թարգմանությունը անմիջապես լույս տեսնելուն հաջորդած շրջանում, սակայն այն ժամանակ չկարողացա հանդես գալ գիտական մամուլում՝ խիստ զբաղված լինելով իմ «Մովսես Խորենացու դարը» մենագրության հրատարակման գործով, ինչպես և հրատարակումից հետո նրա շուրջ բանավեճերով:

Մեր հին հեղինակների լեզուն, բացի գրաբարի բարդությունից, աչքի է ընկնում իր բազմակի հոմանիշներով, հոմանիշ ածականների պեսպիսություններով

³ H. Delehaye, “Hagiographie Napolitaine”, *Analecta Bollandiana*, t. 57 (1939), p. 61, P. Peeters, “S. Grégoire l’Illuminateur dans le calendrier lapidaire de Naples”, *Analecta Bollandiana*, t. 60 (1942), pp. 91-130.

⁴ Агапангелос, с. 6.

⁵ Նույն տեղում, էջ 6-7:

ու գոյական ավելագրություններով, նույնիմաստ գոյականների ու բայերի գործածություններ, որոնք լուրջ խնդիրներ են առաջադրում նույնիսկ փորձված թարգմանչին:

Գրիգոր Լուսավորիչը ասում է, թե Հիսուս վարդապետելիս ասովածաբար էր խոսում իր աշակերտների հետ՝ §708. «Վասն այսր [Յիսուս] ամենայնի աստուածախօսեալ և վարդապետեալ աշակերտացն իւրոց՝ հրաւիրէ յառաջնորդութիւն Հոգւոյն Սրբոյ»: Նորայր Բյուզանդացին առաջարկում է բնագրի «աստուածախօսեալ» բառը ուղղել «արուեստախաւսեալ»՝ «ճարտարաբանել, բարձր ոճով ճառել և վարդապետել»: Մինչդեռ Ս. Արևշատյանը թարգմանել է ավելի հաջող՝ պահպանելով ուղեկցում բառացի «աստուածախօսեալ» արտահայտությունը. “Обо всем этом Он **божественно изрекал** и поучал своих учеников, призывая их ждать предводительства Святого Духа”⁶:

Գրաբարն ունի շատ խոշ ու խուլթեր, որոնք կարող են սայթաքեցնել մեր հին լեզուն լավ չտիրապետողներին և լուրջ թյուրընկալումների պատճառ տալ: Գրանցից է «հանդարտել» բայը, որը աշխարհաբարում նշանակում է «խաղաղվել, մեղմանալ», մինչդեռ գրաբարում այլ իմաստ ունի՝ «տոկալ, համբերել, ընկալել»: §708-ում Հիսուս ասում է իր աշակերտներին. «Եւս բազում ինչ ունիմ ասել ձեզ, այլ ոչ կարէք հանդարտել այժմիկ. բայց յորժամ եկեսցէ Հոգին ճշմարտութեան՝ յիշեցուցէ ձեզ, և առաջնորդեսցէ ձեզ ամենայն ճշմարտութեամբ»: Գրաբարին հմտորեն չտիրապետող մեկը կարող է «հանդարտել» բայի «ծուղակն» ընկնել և թարգմանել աշխարհաբար իմաստով: Բայց Սեն Արևշատյանը տիրապետում է Ավետարանի ուղեկցում սինոդալ թարգմանությունների յուրահատկություններին, և ըստ այսմ, ուղեկցում թարգմանություն մեջ միանգամայն տեղին օգտագործել է բայի ճիշտ համարժեքը («յուրացնել, ընկալել» իմաստով). “Еще многое имею сказать вам, но вы теперь не можете **вместить**, когда же придет Дух истины, то напомним вам и наставит вас на всякую истину”⁷:

Գրեթե նույնպիսի անակնկալի ենք հանդիպում նաև գրաբարյան «փականք» բառի դեպքում, որն ի տարբերություն աշխարհաբարում ունեցած իմաստի, նշանակել է «բանալի»: Ազաթանգեղոսի Պատմության Երկրորդ գրքի՝ «Վարդապետություն» §468-ում կարդում ենք. «Արքայության փականքները (բանալիները) [Տերը] տվեց նրանց [առաքյալների] ձեռքը, քանզի ինքն իսկ Աստվածորդին էր մտնողների դուռը... Քրիստոս տվեց առաքյալներին, իսկ

6 Агапангелос, с. 210.

7 Նույն տեղում:

առաքյալները՝ եկեղեցու մանկանց»⁸ – «Եւ [Քրիստոս] զփականս արքայութեանն ետ ի ձեռս նոցա [առաքելոցն], զի ինքն իսկ Աստուածորդին էր դուռն մտողացն... և Քրիստոս ետ առաքելոցն, և առաքեալքն՝ եկեղեցոյ մանկանց» – « [Христос] дал им [апостолам] в руки **ключи** Царствия, ибо сам Сын Божий был дверью для входящих... Христос [передал] – апостолам, и апостолы – отрокам церкви»⁹:

Ազաթանգեղոսի Պատմության §706-ում առաքյալներ են կոչված Աստծո Որդին և Սուրբ Հոգին սոսկ այն մտքով, որ առաքելը՝ նրանց երկիր ուղարկողը, Հայր Աստվածն է. «ցուցանէ [Աստուածորդին] և վասն իւր և վասն ճշմարիտ Հոգւոյն՝ զանքակութիւնն ի Հօրէ: Զի թէպէտ և առաքեալք անուանեցան յառաքիչն ի Հօրէ՝ այլ ընդ նմին միաբուն և առանց մեկնելոյ զմիասնական գործն կատարեցին»: Հաշվի առնելով, որ ռուսերեն սինոդալ թարգմանության մեջ «առաքյալներ» («*апостолы*») կոչվում են միմիայն Քրիստոսի 12 աշակերտները, ուստի սովորական «առաքյալ» (ուղարկված) իմաստով գործածվում է ոչ թե «*апостол*» բառը, այլ «*посланный, посланцы*»¹⁰:

Այս հանգամանքը Սեն Արևշատյանը նույնպես հաշվի է առել թարգմանության մեջ և ռուս ընթերցողներին ու մասնագետներին ներկայանում է սինոդալ անթերի լեզվական պատրաստությամբ. «указывает Он [Сын Божий] также на Свою и истинного Духа неразрывность от Отца (զանփակութիւնն ի Հօրէ), ибо, хотя **посланцы** и были так названы пославшим [их] Отцом, но они с Ним едины и нераздельно совершили одно общее дело»¹¹:

Զրհեղեղի բնաշնչող և նոր արդարություն հաստատող գորությունը ի հայտ է գալիս նաև 557 պարբերության մեջ. «... Он (пророк) называет беззакония разлившимися, как море, и обещает развеять их с лица земли, и обещает вновь утвердить на земле справедливость, заполнить [землю] ею обильнее

⁸ Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 257 և 259:

⁹ Агатагелос, с. 142.

¹⁰ Այս կերպ է թարգմանված հենց Հովհաննու Ավետարանի ռուսերեն սինոդալ տեխստը. Был человек, посланный от Бога; имя ему Иоанн (1. 6); Сия же есть жизнь вечная, да знают Тебя, единого истинного Бога, и посланного Тобою Иисуса Христа (17. 3):

¹¹ Агатагелос, с. 209, § 706. Այս առթիվ թարգմանիչը 89 ծանոթագրության մեջ տալիս է իր հիմնավորումը. «В тексте: Զի թէպէտ և առաքեալք անուանեցան յառաքիչն ի Հօրէ. У Томсона – For although the Apostles were so named by the Father who sent them. Так же у Тер-Гевондяна – Բանգի թէպէտ և առաքյալները... В данном контексте нельзя առաքեալք переводить Apostles, во избежание смешения с апостолами, так как речь идет о посланцах Бога-Отца: о Сыне и Св. Духе, спустившихся на землю»:

потопа и дать расцвести законности”¹²: Расцвести законности թարգմանությունը միանգամայն աղեկվատ է հայերեն բնագրի «զիրաւունս ծաղկեցուցանել» արտահայտությունը, բայց իմ համոզմամբ՝ Ազաթանգեղոսի Պատմության բնագիրն այստեղ սկզբնապես պետք է ունեցած լիներ «զիրաւունս ծովացուցանել», ինչպես նախորդ պարբերությունն ունի «ծովասցի», քանզի այստեղ արդարությունը և իրավունքը համեմատվում են «բազում ջրերի՝ ջրհեղեղի հորդանալու և ծովանալու» հետ:

90 ծանոթագրության մեջ թարգմանիչը կրկին անդրադառնում է Ռ. Վ. Թոմսոնի անգլերեն թարգմանած «Վարդապետությունը» (*The Teaching*) և կարևոր դիտողություն է անում՝ միաժամանակ ռուս ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրելով Գրիգոր Լուսավորչի ազգային կերպարի վրա, որ դրսևորվում է հայերեն «Վարդապետության» մեջ, սակայն բացակայում է Թոմսոնի անգլերեն *Teaching*-ում. «Հայերեն տեքստում» «ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ» տառացի “Армении, нашей страны”: «Վարդապետության» հեղինակը իրեն չի առանձնացնում Հայաստանի ժողովրդից և այն համարում է իր հայրենիքը: Մինչդեռ Ռ. Թոմսոնի “of this land Armenia (этой страны Армении)” արտահայտությունը հեռացնում է հեղինակին և կարող է ընկալվել այնպես, իբր հեղինակը օտարազգի է, որ գրում է Հայաստանի և այնտեղ տեղի ունեցող անցքերի մասին, այն ժամանակ, երբ ամբողջ «Վարդապետության» բնագրի ընթացքում հեղինակը դրսևորում է իր սերը և պատկանելությունը հայ ժողովրդին և Հայաստանին՝ իբրև իր հայրենիքի (տե՛ս նաև §§12-14, 16, 21, 68, 95, 200, 249, 817)»:

Երկրորդ գրքի եզրափակիչ 715 պարբերության առթիվ Ս. Արևշատյանը իր 91-րդ ծանոթագրության մեջ հետևյալ կարծիքն է հայտնում. ««Գրիգորի Վարդապետությունը» ավարտվում է ոչ թե այստեղ, այլ հաջորդ գրքի 721 պարբերությամբ, որտեղ հեղինակը ուղիղ խոսքով շարունակում է իր քարոզը և ավարտում «Ամէն» – АМИНЬ բառով: Հաջորդ 722-725 պարբերությունները ևս հարում են «Վարդապետությանը»՝ ի մի բերելով Լուսավորչի «կենարար քարոզի» բովանդակությունը»:

Նույնպիսի հոգածությամբ և բժախնդրությամբ է վերաբերում Քնարիկ Տեր-Դավթյանը իր թարգմանած Ազաթանգեղոսի Պատմության Առաջին և երրորդ գրքերին՝ «Վարք և պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի», «Վկայաբանութիւն Հռիփսիմեանց» և «Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան»:

Այսպես, §163-ում հեղինակը նկարագրում է Հռիփսիմյանց կույսերին առաջին անգամ տեսնելու եկած հեթանոս հայերին. «Իսկ ի տես գեղոյ նորա կուտեալ յեղեալ զեղեալ խուռն կաճառացն կուտակէր. նա և նախարարք և մե-

¹² Агатангелос, с. 167.

ծամեծք աւագանւոյն ընթացեալք ի տեսանել՝ զմիմեամբք ելանէին: Նա և ազատակոյտն, խառնաճաղանճ ամբոխիւն հանդերձ, զմիմեամբք դիզանէին ի միմեանց վերայ, առ պակշոտ յիմարութեան ցոփութեան բարոյիցն, այլանդակ մտացն զեղխութեան գիճութեանն հեթանոսաբար սովորութեանցն» – “Чтобы увидеть ее красоту, собралась большая беспорядочная толпа вместе с нахарами и именитыми людьми из знати, обгоняя друг друга, спешившими сюда. Собирище знатных людей вместе с толпой простолюдинов устремилось сюда, движимое своей похотливой, глупой, развратной природой, мерзкими мыслями, распутством, блудливыми языческими обычаями”¹³:

Հետևյալ պարբերությունը հարուստ է նույնիմաստ բայերով, իսկ երկրորդ կեսում բազմակի հայցական խնդիրներով: §174–ում Հռիփսիմեն ասում է Հիսուսի մասին՝ «Քա՛ւ լիցի մեզ, թէ պատրեսցեն զմեզ մեծութիւնք, կամ խտրտեսցեն զմեզ փափկութիւնք, կամ հրապուրեսցեն զմեզ թագաւորութիւնք, կամ նեղեսցեն զմեզ հալածանք, կամ վտանգեսցեն զմեզ տանջանք հարուածոց, թէպէտ և բիւր ազգի ազգի տանջիցէք զմեզ.... քա՛ւ լիցի մեզ, թէ ուրասցուք զէն Աստուած զամենահաստիչն, որոյ Տէրութիւնն յեւթենէ հաստատեալ՝ անփոփոխ են բարիքն ամենայն և ոչ անցանէն» – “Не приведи, Боже, быть нам обманутыми богатством, соблазниться наслаждениями, ослепиться царствами, отступить перед гонениями, истязаниями и ударами, пусть даже тысячам разных мучений будут подвергать нас... Не дай нам Бог отречься от всевышнего Бога Вседержителя, царствие которого утверждено Сущим, и неизменны и непреходящи все [Его] блага...”¹⁴:

Թարգմանության այս բազմատիպի նմուշները բերում են բոլորովին ոչ այն պատճառով, որ ցույց տամ Ազաթանգեղոսի Պատմության թարգմանիչների ուսաց լեզվի քաջիմացությունը, որը վաղուց ի վեր կարոտ չէ ապացուցման, այլ ընթերցողներին ներկայացնելու համար հիրավի այն ծանր, լարված ու տքնալից աշխատանքը, որ պահանջում է Ազաթանգեղոսի Պատմության նման բազմահարուստ բառագանձ ու ոճազարդումներ ունեցող մատենագրական հուշարձանը: Մեկ անգամ գործածված բառերի թվով Ազաթանգեղոսի բառագանձը, որքան էլ դա զարմանալի թվա, ավելի հարուստ է, քան Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունը:

Ե դարի սկզբի հայերեն գրաբար բառերը իսկ և իսկ ամբողջական բառապատկերներ են, որոնց թարգմանությունը ոչ միայն թարգմանչից, այլ նաև թարգմանվող լեզվից պահանջում է հաղթահարել պատկերավոր և հոմանիշ բառերի այս ամբողջ ճոխությունը:

¹³ Агатагелос, с. 64.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 67:

§ 17. «Իսկ իմ անցեալ սահեալ շրջեալ ի վերայ յորձանախոր, լայնանիստ, յարածօձ, անդնդապտոյտ, սարսուսէր, անհանգիստ, արշաւասոյր, օդավար, ջրակուտակ յուզակ ալեացն, սրավարացն մոլեգնելոցն. ձգտեալ ի կղզիս քաղաքացն և յաշխարհս հեռաբնակս, գտեալ լցեալ մեծաբեռն խստաբեռունս, ինչ ինչ պատուական և արգոյ, ի գարդ և յօգուտ՝ եկեալ հասուցաք ի կայս հանգստեան ձերոյ օգտութեան. փութացեալ բացցուք զթանգարական վաճառս խանութից. վաճառեսցուք լսելեաց զգիւտս աշխատութեան մերոյ, առնուլ զունկնդրութիւն և տալ զպատմութիւն: Մանաւանդ վասն քոյոյդ հրամանի, քաջ արանց Տրդատ արքայ Հայոց մեծաց, բերեալ զշահ վաճառին աշխարհի շինութիւն՝ քեզ ի գանձ յաւելցուք ի մերոյ ծովավաստակ նաւաստեացս» – «А я, пересекая, скользя, бороздя глубоководные, безбрежные, вечно волнующиеся, бездонные, наводящие ужас, беспокойные, гонимые вихрем нагромождения бушующих волн, стремился [в этом море] к островам городов и дальним странам, в которых нашел, нагрузился тяжелыми, благородными и ценными товарами для украшения и пользы, и достиг тихой пристани вашего блага. Поспешим же открыть торговлю наших купеческих лавок, начнем продавать внимающим плоды наших трудов, получая [от них] внимание и отдавая [им] сию историю. Особенно же следуя твоему повелению, о благороднейший из мужей Трдат, царь Великой Армении, поставим прибыль от нашей продажи на службу благоденствия страны и к твоим сокровищам прибавим то, что мы приобрели в нашем путешествии по морю [книг]”.

***

Ե՛րբ է գրվել Ազաթանգեղոսի Պատմությունը: Այսօր էլ կան մեզանում հայ մատենագրությունների, ովքեր Ստեփան Մալխասյանցի նման կարծում են, թե Ազաթանգեղոսի Պատմությունը ստեղծվել է միայն Ե դարի երկրորդ կեսին՝ 461-465 թվականներին. «Գրիգոր Լուսավորիչը իր վսեմ կերպարանքով, իբրև խոստովանող, իբրև Հայաստանի լուսավորիչ և առաջին կաթողիկոս, առաջին անգամ ստեղծվել է Ազաթանգեղոսի անունը կրող լեգենդար պատմության մեջ, – նշում է Ստ. Մալխասյանցը, – իսկ մինչ այդ, մոտ 180 տարի, նրա անձնավորությունը մնացած է եղել մթնության մեջ»¹⁵: «Այդ է պատճառը, – եզրակացնում է նա, – որ մինչև V դարի վերջերը գրող հեղինակներից Փավստոսը, Խորենացին, Փարպեցին շատ լավ գիտեն Ազաթանգեղոսին, հաճախակի հիշում

¹⁵ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, քարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 36-37:

են Գրիգոր Լուսավորչին, այնինչ նույն դարի առաջին կիսում գրող հեղինակները, մինչև եղիշե ներառյալ, ոչ Ագաթանգեղոսին գիտեն, և ոչ Գրիգորի անունն են տալիս»¹⁶:

Շատ կարևոր է զույգ թարգմանիչների այն վստահ եզրակացությունը, որ ե դարում ստեղծված հայերեն Ագաթանգեղոսի Պատմության շարադրողը հիմք է ունեցել Դ դարում գոյություն ունեցած մի քանի հունարեն և ասորերեն սկզբնաղբյուրներ Գրիգոր Ավետաբերի Վարքի և Վարդապետության մասին, որոնք շրջանառվում էին կրթված խավերում՝ մինչև Մաշտոցյան ազգային այբուբենի ստեղծումը:

1876 թվին հրատարակած Agathangelos ուսումնասիրության մեջ գերմանացի արևելագետ Ա. Գուտշմիդը հանգեց երեք կարևոր եզրակացության Ագաթանգեղոսի Պատմության և Վարդապետության վերաբերյալ.

1. Գրիգոր Լուսավորչի Վարքը պարունակում է արժեքավոր պատմական ֆրագմենտներ: Այդ աղբյուրը հոյակապ է և պատմական:

2. Գրիգորի և Հռիփսիմյանց կույսերի չարշարանքները, ինչպես և Սուրբ Գրիգորի տեսիլքը չունեն առանձին պատմական արժեք:

3. Երրորդ մասը՝ «Գարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան» հոյակապ պատմական աղբյուր է:

Գրիգոր Լուսավորչի Վարդապետության մասին Ղազար Փարպեցին հիացմունքով գրում է. «բանք Վարդապետութեան քան զխորիսիս մեղու: Եւ զի միանգամայն իսկ ասացից ըստ բանի սուրբ մարգարէին Եսայեայ, թէ Լցաւ երկիրս ամենայն Հայոց գիտութեամբ Տեառն ի հոգևոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ, իբրև զչուրս բազումս որ ծածկեն զծովս»¹⁷:

Սակայն Փարպեցին սխալվում է, կարծելով, թե Վարդապետության հեղինակը Սահակ Պարթև կաթողիկոսն է: Իրավացի է Սեն Արևշատյանը, ով Վարդապետության հեղինակ է համարում Հայ գրերի գյուտի հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցին: Ըստ այսմ, ներածության մեջ նա եզրակացնում է. «Գրիգոր Լուսավորչի Վարդապետությունը կարելի է անվանել հայկական հայրաբանության և ջատագովության անդրանիկ հուշարձան, այսինքն առաջին փիլիսոփայական-աստվածաբանական հուշարձանը, որը երևան եկավ հայերեն լեզվով ազգային այ-

¹⁶ ՀՄՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1944, № 6-7, էջ 7-24: Սա. Մալխասյանց, Բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1982, էջ 12-13: Այս հարցերի մանրակրկիտ պարզաբանման համար խորհուրդ կտայի ընթերցողներին ծանոթանալ իմ ուսումնասիրությանը՝ Ա. Մուշեղյան, «Գրիգոր Լուսավորչի անվան և պաշտամունքի խորհրդապաշտական արգելք 430-ական թթ. Ասորի կաթողիկոսների օրոք», ԲՄ, № 19, 2013, էջ 21-44:

¹⁷ Ղազարայ Փարպեցայ Պատմութիւն Հայոց, Քուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Բնական Բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1982, ԺԱ, էջ 40:

բուբենի ստեղծումից հետո: Այն նախորդում է եզնիկ Կողբացու «եղծ աղանդոց»-ին և ծառայել է նրան որպես սկզբնաղբյուր, ինչպես և «Հաճախապատում ճառերը», որոնք ավանդաբար նույնպես վերագրվում են Գրիգոր Լուսավորչին, բայց «Վարդապետության» նման, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում են Հայոց գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցին»¹⁸:

Սրա հետ մեկտեղ, դեռ 1996 թ. «Կորյուն թե Ագաթանգեղոս» ուսումնասիրության մեջ ես բացահայտել եմ մի շատ կարևոր հանգամանք՝ Կորյունն էլ եզնիկի նման այնքան է վատահել Գրիգոր Լուսավորչի Վարդապետությանը, որ «Վարք Մաշտոցի»-ի նախաբանում նույնի և ջրհեղեղի մասին պատմում է ոչ թե ըստ Աստվածաշնչի Ծննդոց Գրքի (Ե. 8), այլ ըստ Վարդապետության նկարագրածի, որտեղից էլ ընդօրինակել է ջրհեղեղը պատկերող եզակի ոճեր՝ «միևս ոմն (նոյ) բովանդակ արդարութեամբ ի վերայ համատարած լեռնացելոյ աստուածապատիժ ծովուն հանդերձ ամենայն շնչականօք տարեւոր ժամանակօք նաւակաց պահեալ»¹⁹:

Գրիգոր Լուսավորչի Վարդապետությունը Մեսրոպ Մաշտոցի համառոտած այն միակ Աստվածաշունչն է, որի մեջ երկինքն ու երկիրը, լույսն ու լուսատուները ստեղծողը ոչ թե Հին Կտակարանի միաստվածն է, այլ Սուրբ Երրորդությունը, որի մասին ուղղափառ տեսությունն ընդունվեց 325 թվի Նիկիո Առաջին Տիեզերական ժողովում՝ 318 արևելյան եպիսկոպոսների ջանքերով:

Ես խորին երախտագիտությամբ եմ ընդունում Սեն Արևշատյանի գնահատականը իմ կատարած ուսումնասիրությունների վերաբերյալ և այն խրախուսանքի համար, որով նա արձագանքում էր իմ հրապարակումներին: «1980-90-ական թվերին հայագետ Ա. Մուշեղյանը հանդես եկավ մի քանի հոդվածներով և, ի հայտ բերելով նոր փաստարկներ, կրկին վերադարձավ Ագաթանգեղոսի առաջնության մասին նախկինում Մ. Ավգերյանի, Բ. Սարգիսյանի և այլոց ունեցած տեսակետին: Նրա կարծիքի համաձայն «Ագաթանգեղոսի Պատմությունը» պետք է գրված լինի Եփեսոսի Տիեզերական ժողովից առաջ (431 թ.), իսկ գրքի երկրորդ մասը՝ «Գրիգոր Լուսավորչի Վարդապետությունը», ավելի վաղ՝ 410-ական թվերին, իսկ վերջինիս հեղինակը ինքը Մաշտոցն է: Չնայած, որ Մուշեղյանի ոչ բոլոր դրույթների հետ կարելի է համաձայնել, նրա հետազոտությունը ամբողջությամբ արժանի է լուրջ ուշադրության և լրացուցիչ ուսումնասիրություններին»²⁰:

¹⁸ Агапангелос, с. 14-15.

¹⁹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, հատ. [Բ], էջ 24:

²⁰ Агапангелос, с. 13.

Այս ընթացքում հրապարակել եմ մի շարք նոր ուսումնասիրություններ, որոնք հաստատում են նաև Սեն Արևշատյանի կանխագրությունը Ազաթանգեղոսի Պատմության և Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ի համեմատական քննության վերաբերյալ²¹:

Ազաթանգեղոսի Պատմությամբ զբաղվել են մեծ թվով հայ և օտարազգի հեղինակներ, որոնցից յուրաքանչյուրն աշխատել է իր ավանդը բերել այս նշանավոր երկի բազմադարյան առեղծվածի լուծմանը: Վերը նշված հանգուցային հարցերից առավել կարևորը հեղինակի ինքնության հարցն է:

2012 թվին ես հրատարակեցի մի ուսումնասիրություն²², որի մեջ հիմնավորվում էր իմ նոր տեսակետը՝ Ազաթանգեղոսի Պատմության հեղինակը ոչ թե ենթադրյալ «ոմն Ազաթանգեղոսն» է, այլ Դավիթ Հոովմայեցին, որի անունը միակ անգամ հիշատակում է Մովսես Խորենացին «Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց» երկում և որը մինչ այս ոչ մի ուշագրության չի արժանացել Ազաթանգեղոսի Պատմությամբ շատ թե քիչ զբաղված որևէ ուսումնասիրողի կողմից: Խորենացու «Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց» գրվածքից տեղեկանում ենք, որ Հռիփսիմյան կույսերի մասին գրել է ոչ միայն Տրդատի քաջ քարտուղար Ազաթանգեղոսը, այլև Դավիթ Հոովմայեցին: Վերջինիս «Գիրք Եկլեսիաստէս»²³ ժողովածուն Խորենացին կարդացել է, թերևս նաև արտագրել երիտասարդ հասակում Հելլադայի Ատտիկեում, Ալեքսանդրիայից վերադառնալիս, և ցանկացել է թարգմանել, բայց չի հասցրել, այլ միայն ծեր և տկար տարիքում դրանից մի փոքր մաս փոխադրել է հայերեն. «Ձատենաբանութիւնս իմաստնոց յելլադացւոց յԱտտիկէ իմ ընթերցեալ, բազում անգամ գտի զոճ գրոցս, որ ի ճահ գայր պատմութեանս մերոյ հիւսման: Յոյժ պիտանի և յօգտութիւն մեզ լսի՝ որ անուն

²¹ Ա. Մուշեղյան, «Սուրբ Գիրքը հայերեն թարգմանելու հանգամանքներ և Մեսրոպ Մաշտոցի համառոտ Աստվածաշունչը», ՊԲՀ, № 3, 2001, էջ 12-30: **Նույնի՝** «Ազաթանգեղոսի պատմությունը». Ստեղծման հանգամանքները, գրության ժամանակը և հեղինակի հարցը», ՊԲՀ, № 1, 2012, էջ 196-222: **Նույնի՝** «Գրիգոր Լուսավորչի անվան և պաշտամունքի խորհրդապատական արգելք 430-ական թթ. ասորի կաթողիկոսների օրոք», ԲՄ, № 19, 2013, էջ 21-44: **Նույնի՝** «Ազաթանգեղոսի Պատմության նախնական հունարեն բնագիրը՝ ստեղծված Տրդատ Մեծի արժանիքով և նրա հեղինակ Դավիթ Հոովմայեցին», «Արշալույս քրիստոնեության Հայոց» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (2016 թ. մայիսի 19-20), Երևան, 2017, էջ 183-189:

²² Ա. Մուշեղյան, «Ազաթանգեղոսի պատմությունը». Ստեղծման հանգամանքները, գրության ժամանակը և հեղինակի հարցը:

²³ «Գիրք Եկլեսիաստէս» վերնագիրը Դավիթը վերցրել է Հին Կտակարանի հունարեն Septuaginta (Յոթանասնից) թարգմանության Ecclesiastes գրքից, որը հայերեն թարգմանության մեջ կոչված է «Գիրք Ժողովողի»: Ըստ նորագույն մեկնության՝ «Եկլեսիաստէս» կոչվում էր հին Հունաստանում այն հարտասանը, որ հանդես էր գալիս ժողովրդական ժողովներում և փայլում էր իր պերնաբանությամբ:

գրոցն կոչի Դավթի Հռովմայեցույ գիրս եկլեսիաստէս. զոր կամեցեալ իմ թարգմանել, և ոչ ժամանեցի. մնաց այլում տեղույ և կամ իմաստնոյ: Զի ես մահականացու գոլով, ծեր և հիւանդոտ, երկուցեալ ոչ հրեշտակ գոլով, կամ որդի բարձրելոյ, որպէս աստուածայինն ասէ բան, սակաւ մի երկրորդեցի ի նոյն գրոցս, զոր քաջ քարտուղարն թողեալ Ագաթանգեղոս, որ և ոչ կարէր զամենայն զբանս և զգործս ի միտան ծովացուցանել, մնալով և այլոց ևս»²⁴:

Ըստ Խորենացու, ուրեմն, Տրդատի քարտուղար ենթադրյալ Ագաթանգեղոսն ամեն ինչ չէ, որ շարադրել է իր Հռիփսիմյանց Վկայաբանության մեջ և Խորենացին փորձել է Դավթի Հռովմայեցու այդ շատ հետաքրքիր լատիներեն կամ հունարեն գրքից լրացուցիչ տեղեկություններ հաղորդել Դիոկղեսիանոս կայսեր հալածանքի պատճառով Հռոմից Հռիփսիմյան կույսերի փախուստի, մինչև եգիպտոս ու Ալեքսանդրիա հասնելու և այնուհետև Երուսաղեմում տեսիլքով նրանց երևացած Ս. Աստվածածնի ցուցումով Հայաստան Արարատյան երկիր ուղևորվելու ու այնտեղ արյամբ նահատակվելու մասին:

Ագաթանգեղոսի Պատմության Առաջաբանում հեղինակը ինքն իր մասին տալիս է հետևյալ տեղեկությունը (§12). «Արդ՝ հրաման հասեալ առ իս ոմն Ագաթանգեղոս, որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռովմայ, և վարժեալ հայրենի արուեստիւ, Հռոմայերէն և Յունարէն ուսեալ դպրութիւն, և ոչ կարի ինչ անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց. և ի վերայ այսոցիկ հասեալ ի դուռն Արշակունւոյ, յամս քաջի և առաքինւոյն, ուժեղ և պատերազմողն Տրդատայ, որ քան զամենայն նախնիսն քաջ եղեալ՝ զանցոյց արութեամբք, որ ըմպշամարտ սկայազօր քաջութիւնս գործեաց ի մարտս պատերազմաց: Ոչ զիւր ինչ քաջութիւն՝ սուտ հրամայեաց մեզ վիպասանել, և ոչ զքմազարդ բանից ինչ առասպելս աւելի քան զարժանն ընթանալ...»:

Այսպես, զարմանալի կերպով իրար են հանդիպում «Եկլեսիաստէս» գրքի հեղինակ Դավթի Հռովմայեցին և «Ագաթանգեղեայ Պատմութեան» Առաջաբանում հիշված հռոմայեցի նշանագիր «ոմն Ագաթանգեղոսը», և ոչ միայն հանդիպում, այլև նույնանում են մեկ անձի մեջ: Ըստ այսմ պետք է ընդունել, որ ոչ թե ոմն Ագաթանգեղոսը, այլ Դավթի Հռովմայեցին է հրավիրվել Նորաքաղաք Վաղարշապատի Հայոց արքունիք և կարգվել Տրդատ թագավորի ժամանակագիր-քարտուղար: Նշանակում է՝ հայերեն Ագաթանգեղոսի Առաջաբանում մենք գործ ունենք ոչ թե ենթադրյալ «ոմն Ագաթանգեղոսի», այլ «Եկլեսիաստէս» գրքի հեղինակ Դավթի Հռովմայեցու հետ, որն իր գրքում պատմել է Հայոց Տրդատ թագավորի հրավերով Հռոմից Հայաստան գալու և Արշակունյաց դուռնը՝ արքունիքում, ժամանակագիր-քարտուղար նշանակվելու հանգամանքները: Ըստ այսմ, ի

²⁴ «Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց», Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1865, էջ 297-298:

սկզբանե, Առաջաբանի 12-րդ պարբերութիւնը Դ դարի սկզբում հունարեն բնագրում պետք է ունենար հետևյալ շարադրանքը. «Արդ՝ հրաման հասեալ առ իս [Դաւիթ], որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռովմայ, և վարժեալ հայրենի արուեստիւ, Հոռմայերէն և Յունարէն ուսեալ դպրութիւն, և ոչ կարի ինչ անտեղեակ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրաց. և ի վերայ այսոցիկ հասեալ ի դուռն Արշակունուոյ, յամս քաջի և առաքինուոյն, ուժեղ և պատերազմողն Տրդատայ...»:

Այստեղից հետևում է, որ ինքը՝ Դաւիթ Հռովմայեցին է Տրդատի ժամանակագիր-քարտուղարը, որ ծննդով կամ բնակութեամբ Մեծ Հոռմ քաղաքից էր, և վարժված լինելով հայրենի արվեստով ուսանել է հոռմայերեն²⁵ (իմա՝ լատիներեն) և հունարեն դպրութիւն, բավական տեղյակ էր նաև նշանագրերի գործին (իմա՝ գրչութեան արվեստին), որը պետք է հասկանալ որպես վայելչագրութիւն, սղագրութիւն, արագագրութիւն: Այս հայագգի Դաւիթ Հռովմայեցու գրչին էլ հենց պատկանում է Դ դարի սկզբին Հայոց Տրդատ թագավորի արքունիքում ստեղծված հունարեն Ազաթանգեղոսի Պատմութիւնը և Հռիփսիմյանց կույսերի Վկայաբանութիւնը:

Իտալիայի մայրաքաղաքը մեծ Հոռմ է կոչված նաև Ժ. Գարիտի հայտնաբերած հունարեն Վարքի 174 և 188 պարբերութիւններում, որտեղ և Կոստանդին կայսրը հյուրընկալեց Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատին և վկա ու քահանայապետ Գրիգորին: Մոտ 325 թվին Կոստանդիանոս Մեծ կայսրը նոր Հոռմ անվանեց իր վերակառուցած Բյուզանդիոն նոր քաղաքը և Հոռմեական կայսրութեան մայրաքաղաքը փոխադրեց այստեղ: Մեծ Հոռմ անունը ենթադրել է տալիս, որ նույն ժամանակ գոյութիւն է ունեցել նաև կրտսեր կամ նոր Հոռմ կոչված Բյուզանդիոնը և որ Դաւիթը իր երկը շարադրել է այդ շրջանում: Մեծ Հոռմ անվանումով հայերեն Ազաթանգեղոսի Առաջաբանն ուղղակի ձայնակցում է հունարեն Վարքի վերջնամասին և այս կարևոր անվանումով ևս հունարեն նորահայտ Վարքն աղերսվում է Դաւիթ Հռովմայեցու սկզբնաղբյուրի հետ:

Ֆրանսիացի հայագետ Օգյուստ Կարրիերը 1893-94 թթ. հրատարակած իր «Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացու» հոգովածաշարում ամբաստանում է պատմահայր Մովսես Խորենացուն, իբր նա, ապրելով Ը դարում, օգտվել է Փիլոնի համառոտած Սոկրատի «Եկեղեցական պատմութիւն»-ից և այնտեղ նշված երկրորդ Հոռմը դարձրել նոր Հոռմ: Կարրիերը համարում է դա այն կարևորագույն փաստերից մեկը, որոնք հաստատում են Խորենացուն որպես Ը դարի հեղինակ: Նրան հետևեցին նաև պրոֆեսոր Ռ. Վ. Թոմսոնը և շատ ուրիշներ: Իրա-

²⁵ Հ. Գրիգորիս Վարդապետ Գալսեմեաբեան, «Ազաթանգեղոսի կրկնագիր բնագիրը», «Յուշարձան», գրական ժողովածու, Վիեննա, 1911, էջ 70 – 160: Այստեղ «ճոռմայերէն»-ի դիմաց կրկնագիրն ունի «ճոռմայերէն», էջ 80:

կանում Մովսես Խորենացին ոչ մի առնչություն չէր կարող ունենալ Սեղբեստրոսի Վարքի հետ և միայն հաստատում է, որ ի սկզբանե Կոստանդիանոսը վերակառուցված Բյուզանդիոնը վերանվանել է նոր Հռոմ: Ահա Խորենացու այդ վկայությունը. «Եվ [Կոստանդիանոս] ոչ պարտ վարկուցեալ ի Հռոմ դառնալ, այլ ի Բիւզանդիոն անցեալ՝ հաստատէ զարքունիսն, ... ամենապատիկ յարդարեալ անուանեաց նոր Հռոմ, այլ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդիանու քաղաք»²⁶: Իսկ որ Կոստանդիանոսը Բյուզանդիոնը, այսինքն Կ. Պոլիսը, իսկապես նոր Հռոմ է անվանել, հաստատում է Սոկրատ Սքոլաստիկոսը «Եկեղեցական պատմություն» Ե գրքի 8-րդ գլխում. «Իսկ յայնժամ սահմանս արտաբերէին, որպէս զի Կոստանդինուպոլսի եպիսկոպոսին ունել զաւագնութիւն պատուոյն յետ Հռովմայ եպիսկոպոսին, վասն լինելոյ նորա նոր Հռովմ»²⁷, որի հունարեն բնագիրն է. *Τότε δὴ καὶ ὄρον ἐκφέρουσιν, ὥστε τὸν Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπον τὰ πρεσβεῖα ἔχειν τῆς τιμῆς μετὰ τὸν Ρώμης ἐπίσκοπον, διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ρώμην*²⁸: Պարզվում է, որ Սոկրատի այս վկայությունը եվրոպացի հետազոտողները մինչև հիմա չեն էլ կարդացել: Սոկրատի այս վերջին նոր Հռոմ արտահայտությունը աներկբա վկայում է, որ դեպքերին ժամանակակից Սոկրատ պատմագիրը իր գիրքը շարադրելիս սկզբում ևս գրած է եղել «նոր Հռոմ»՝ ըստ Կոստանդիանոսի հրամանի, այլ կերպ էլ չէր կարող լինել: Միայն մեկ դար հետո՝ Թեոդոս Փոքր կայսեր օրոք, երբ սրվեցին հարաբերությունները հույն և ասորի եկեղեցիների միջև, Պրոկղ պատրիարքի հրահանգով Սոկրատի «Եկեղեցական պատմություն» սկզբում «նոր Հռոմ» անունը փոխարինվեց «երկրորդ Հռոմ» (*δευτέρων Ρώμην*)²⁹:

Հայերեն «Ազգաթանգեղեայ Պատմութեան» հեղինակ Սահակ Պարթևը, անտարակույս, Դավիթ Հռովմայեցուն է նկատի ունեցել Առաջաբանում (§12) ներկայացնելով նրա ինքնակենսագրական տվյալները, որոնք քաղել է, բնականաբար, «Եկլեսիաստէս» գրքից, որին պատկանում է նաև Առաջաբանի բավական ընդարձակ նկարագրությունը ծովային հեռավոր և արկածալից նավարկություն կատարող և «խոսքի վաճառականություն» տարված³⁰ նավաստիների մասին:

²⁶ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գիրք Երկրորդ, գլ. 28, էջ 238:

²⁷ Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն, քարգմանեաց Փիլոն Տիրակացի, Վաղարշապատ, 1897, հ. Բ, գիրք Ե, գլուխ Ը, էջ 419:

²⁸ *Socratis Scholastici Historia Ecclesiastica*, lib. V, cap. VIII (PG, T. 67), col. 577.

²⁹ *Նույն տեղում*, lib. I, cap. XVI (PG, T. 67), col. 116:

³⁰ Ազգաբանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909, §7 («անկեալ ի վաճառականութիւն բանից»):

Իսկ ո՞վ է Ագաթանգեղոսը: «Պատմութիւն Ագաթանգեղեայ» կարող է նշանակել թե՛ Պատմություն Ագաթանգեղոսի մասին³¹ և թե՛ Ագաթանգեղոսի գրած պատմություն: Ի սկզբանե հեղինակը նկատի է ունեցել առաջին տարբերակը, իսկ հետագայում հայ մատենագրության մեջ ենթադրաբար հեղինակ է ճանաչվել Ագաթանգեղոսը, որի մասին է վկայում ոմն անորոշ դերանունը: Իրականում Ագաթանգեղոսը ինքը Գրիգոր Լուսավորիչն է, որը Հայաստանում հեթանոս հայ ժողովրդին քարոզեց Քրիստոսի Ավետարանի ավետիքները: Այդպես էլ ասված է Ագաթանգեղոսի Պատմության Առաջաբանում (§16). «զԹորգոմայ ազգիս, զՀայաստան աշխարհիս զաստուածապարգև աւետեացն աւետարանին քարոզելոյ բանին կենաց, թէ ո՞րպէս կամ զիա՛րդ ընկալան, և ո՞րպիսի արամբ, կամ ո՞ր ուստեք, որ զայս նորոգատուր զառաքելաբար շնորհս յանձին ցուցանելով՝ այնպիսի աստուածեղէն շնորհօք երևեցաւ»: Ճիշտ այսպես էլ բառացի ասված է Ագաթանգեղոսի Պատմության երրորդ Գրքի սկզբում («Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան») (§725). «...բազմութիւնք անհունք անշափութեամբք, անհնարին շատութեամբ ժողովեալք ի հռչակէն (Գրիգոր Լուսավորչի – Ա. Մ.), տեսանել և լսել զանպայման սքանչելիս Աստուածութեանն:... Ճեպէին առ ի տեսիլ ցուցական սքանչելեացն, մտերմութեամբ հասեալք լինէին օգտակար խրատուն կենսաբեր քարոզութեանն բանին կենաց աւետեաց Աւետարանին»:

Ոմն Ագաթանգեղոսի երկիմաստ ընկալմանը անդրադարձել է նաև ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանը ռուսերեն թարգմանության ներածության մեջ. «Մովսէս Խորենացուն և Ղազար Փարպեցուն այս երկը հայտնի է Ե դարի առաջին կեսի հին, սկզբնական խմբագրությամբ: Մի շարք դեպքերում, Ագաթանգեղոսին հղելիս՝ նրանց մոտ առկա են տեղեկություններ, որոնք բացակայում են պահպանված բնագրում: Թե՛ Խորենացու, և թե՛ Փարպեցու համար «երանելի այր Ագաթանգեղոս» անունը անտարակույս արդեն հեղինակի անունն է, թեև Ղազար Փարպեցին ասում է, որ «Ագաթանգեղոսի Պատմությունը» անվանում են «Գիրք Գրիգորիսի»: Դա մի կողմից վկայում է այն մասին, թե դեռ Ե դարի վերջին Ագաթանգեղոսին, այսինքն Բարի Լրաբերին, կարող էին նույնացնել Գրիգոր Լուսավորչի հետ, բայց մյուս կողմից, արդեն իսկ Առաջաբանից, որտեղ Ագաթանգեղոսը կոչված է Տրդատ արքայի քարտուղար և գրքի հեղինակ, նա զատվում է Գրիգորից և Ե դարի երկրորդ կեսից, իբրև առաջին պատմագիր, սկսում է իր երթը հայ միջնադարյան մատենագրության երկար ճանապարհով»³²:

³¹ Ա. Մուշեղյան, «Ագաթանգեղոսի պատմությունը». Ստեղծման հանգամանքները, գրության ժամանակը և հեղինակի հարցը», էջ 200:

³² Агапангелос, с. 7.

Նախորդ տարիներին ուսումնասիրելով 1909 թվին Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի և Ստեփան Կանայանցի հրատարակած Ազաթանգեղոսի Պատմության քննական բնագիրը, մի շարք բացթողումներ եմ հայտնաբերել իմ կատարած բնագրաքննության ընթացքում: Հաշվի առնելով ապագայում նոր այլալեզու թարգմանությունների հնարավորությունը, օգտակար եմ համարում իմ էական ուղղումներից մի քանիսը ներկայացնել սույն հրապարակման առիթով: Առաջաբանի 16-րդ պարբերության հետևյալ հատվածում «արդարուսոյց» բառը թյուրիմացաբար գրված է իբրև բարդություն, որի հետևանքով տեքստում բացակայում է ստորոգյալը: Ուստի տեքստը պետք է ուղղել՝ «Որ կամօքն Քրիստոսի քարոզ գտեալ արդար՝ ուսոյց ամենեցուն Հայաստան աշխարհիս, չկապել ընդ գարշապարս մեղաց ի ծովանման յաշխարհիս յայսմիկ»:

Սուրբ Գրիգորի փոքր Վարդապետության 85-րդ պարբերության հետևյալ նախադասության մեջ՝ «եհեղ [Քրիստոս] արիւնն իւր ընդ նուագացն ուրախութեան արեանցն, որով և նորոգումն մարմնոց դալարութեան մարդկան», «նուագ» բառը Արամ Տեր-Ղևոնդյանը և Սեն Արևշատյանը աշխարհաբար և ռուսերեն թարգմանություններում գործածել են «նվագ» (մեղեդի) և “ЗВУКИ” իմաստով. «իւր [Քրիստոսի] արյունը՝ արյունների ուրախ նվագների փոխարեն»³³, “заменяя... радостные звуки кровей — Своєю [Христа] кровью”³⁴:

Այստեղ գրաբար «նուագ» բառը գործածված է «(արյան) բաժակ, ըմպանակ, տաշտ» իմաստով³⁵: Ասվածը հաստատվում է նրանով, որ 506-516 պարբերություններում հիշատակվում են Սուրբ Հոգու մատուցած բաժակներ՝ «մարգարէական. ուրախութեան. հատուցման մեղացն. քաղցրութեանց ուրախութեան. լեղւոյն դառնութեան. խոնարհութեան մահու անարգութեան. չարշարանաց. մահու և անմահութեան»: Հատկապես §514-ում բերված վկայությունը՝ «խառնեցին զարիւնն իւրեանց յերկուս բաժակս. պատրաստեացեն յառաջիկայսն բաժակս ուրախութեան ձերոյ. զի մահու կենդանութեան բաժակօք ուրախ արասցեն զձեզ», բառացի կրկնում է §85-ում Ս. Գրիգորի խոսքը «արեան նուագ»-ների մասին:

Վարդապետության 296 պարբերության մեջ, որտեղ նկարագրված է ջրհեղեղի տեսարանը, կարդում ենք. «Եւ ապա (Աստուած) դարձուցեալ զանդունդսն աւագակապս զցամաքաւ՝ հանդերձ հոսանօքն արձակելովք յերկնից, հեղեղասաստ ծովապատիժ բարկութեամբ զառ ի ներքոյս երկնից ջնջեալ, առ հասարակ ողողեալ սրբեաց»: Բերված հատվածում ընդգծված բառերն աղավաղված են:

³³ Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 57:

³⁴ Агапангелос, с. 44.

³⁵ ՆԲՀԼ, Վենետիկ, 1836-1837, էջ 447, «նուագ» բառի 2-րդ նշանակությունը:

Այդ հատվածը դեռ 1996 թվին ես ուղղել եմ «հեղեղս աստուածապատիժ բարկութեամբ»³⁶: Պարզվում է, որ Կորյունը Գրիգոր Լուսավորչի Վարդապետության թյունից օգտվել է այն ժամանակ, երբ 296 պարբերությունում այդ աղավաղումը դեռ չկար, ուստի և Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ում (հատված Բ) պահպանվել է նախնական անաղարտ տեքստը:

§311-ի սկզբում կարդում ենք. «Եւ այնպէս երեկօթս արարեալ ի լերինն աւուրս բազումս, և ականատես եղեալ, և զօրէն հոգեմատեան դիւանին զլեառն արարեալ՝ ուսուցանէր զորդիսն Իսրայելի»: Այստեղ Մովսես մարգարեն Իսրայելի որդիներին ուսուցանում է իր «հնգեմատյան դիվանը» (խոսքը Մովսեսի հինգ գրքերի մասին է, որ հրեաներն անվանում էին Թորա) եւ այն համեմատում է բարձր լեռան հետ: Ըստ այսմ՝ «հոգեմատեան» պետք է ուղղել «հնգեմատեան»:

***

1982 թվին ստանձնելով Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրենի պատասխանատու պաշտոնը, Սեն Արևշատյանը առանձնահատուկ հոգածություն դրսևորեց Մատենադարանը երիտասարդ մասնագետներով համալրելու գործին և միաժամանակ արժանին մատուցեց նախորդ սերնդի երախտավորներին:

1985 թվականին Վազգեն Զալոյանի 80-ամյակի առթիվ Սեն Արևշատյանը գրել է. «Կատարելագործելով իր գիտելիքները Մոսկվայի փիլիսոփայության, գրականության և պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում, նա 1938 թ. սկսած մինչև կյանքի վերջը ամբողջությամբ նվիրվում է հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության հետազոտման գործին, դառնալով այդ նոր ճյուղի սկզբնավորողն ու հիմնադիրը»³⁷: Իսկ ինքը՝ Սեն Արևշատյանը, նոր աստիճանի բարձրացրեց հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության իր համակարգած տեսությունը՝ հունա-հռոմեական մտքի զարգացման գործում բացահայտելով միջնադարյան հայ հեղինակների ներգրծումը կոսմոգոնիայի ստեղծման և մարդկային բարոյականության նորմերի սահմանման վերաբերյալ:

1982 թվականին Սեն Արևշատյանն ընտրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, 1996 թվականին՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

1999 թ. Գիտությունների Ակադեմիայի նիստերի դահլիճում, որտեղ Ակադեմիայի պրեզիդենտ Ֆադեյ Մարգսյանի նախագահությամբ Սեն Արևշատյանին շնորհվում էր Բնության և հասարակության մասին գիտությունների միջազգա-

³⁶ Ա. Մուշեղյան, «Կորյուն քե՞ Ազաթանգեղոս (բնագրերի ֆննդություն նոր տեսանկյունից)», ԼՀԳ, 1996, № 2, էջ 49-57:

³⁷ Ս. Ս. Արևշատյան, «Վազգեն Զալոյան (Մննդյան 80-ամյակի առթիվ)», 1985, ՊԲՀ, № 1, էջ 95-98:

յին ակադեմիայի իսկական անդամի կոչում, ինձ էր հանձնարարված ներկայացնել Սեն Արևշատյանի ազգանվեր գործունեությունը. «1982 թվին Մատենադարանի հիմնադիր տնօրեն Լևոն Խաչիկյանից ստանձնելով Մատենադարանի ղեկավարությունը, Սեն Արևշատյանը, ըստ ամենայնի, իրագործեց իր մեծանուն նախորդի բաղձանքը՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանը դարձնելով հիրավի համահայկական կառույց, որն իր շուրջ էր համախմբում արտասահմանյան բոլոր պետություններում գոյություն ունեցող հայկական համայնքներն ու գաղթօջախները: Արտասահմանի հայերի անշահախնդիր նվիրատվությամբ մեծապես հարստացավ Մատենադարանի ձեռագիր ֆոնդը, իսկ պարբերաբար հրավիրվող Միջազգային գիտաժողովների շնորհիվ Հայագիտությունը դարձավ միջազգայնորեն ճանաչված գիտություն, որի զարգացմանը իրենց ստեղծագործական ջանքերը ի սպաս դրեցին օտարերկրյա բազմալեզու տաղանդավոր հայագետներ:

«Անկախության առաջին տարիներին թուրք-ադրբեջանական հրոսակների հրահրած պատերազմի հետևանքով ծայրահեղ ծանր վիճակում հայտնված Հայաստանում, Մաշտոցի անվան Մատենադարանը այն եզակի հիմնարկներից էր, որտեղ լույս ու ջերմություն էր գտնում գիտությանը նվիրված մտավորականությունը: Անհրաժեշտ էր միջոցներ գտնել ստորգետնյա գրապահոցներում շարունակաբար համապատասխան պայմաններ ապահովելու դարավոր արհավիրքներից փրկված ձեռագրերի անվտանգ գոյությունը: Այս ամենը հիշեցնում եմ ցույց տալու համար, թե միջնադարյան հայ մատենագիրների փիլիսոփայական հայացքները բացահայտող գիտնականից ինչպիսի մեծ ջանքեր և մաքառումներ էր պահանջում Մաշտոցի Մատենադարանի տնօրենի պաշտոնի համատեղումը»:

Նորայր Բյուզանդացին Ագաթանգեղոսի Պատմությունը համարում է Կորյունի թարգմանությունը³⁸: Մինչդեռ այդ Պատմությունը ոչ միայն Կորյունի թարգմանությունը չէ, այլ առհասարակ թարգմանություն չէ: Գա Հայ պատմագրության առաջին դասական գործն է՝ երախայրիքը, ստեղծված Ե դարի սկզբում, որի Առաջին և Երրորդ գրքերը՝ Գրիգոր Լուսավորչի Վարքն ու գործունեությունը, շարադրված են Սահակ Պարթև կաթողիկոսի ձեռքով գուցե և նրա մերձավոր աշակերտների աջակցությամբ, ինչպես կարծում է Ալֆրեդ Գուտշմիդը: Շատ իմաստալից է այս կապակցությամբ «սքանչելի ծերի» խոստովանությունը, որ մեզ փոխանցում է Մովսես Խորենացին. «Եւ աստ ասեմ զրոյց զսքանչելի ծերոյն որ ասէր, եթէ «ի նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի ի հօրէ առնլով զյիշատակ զրուցացս այսոցիկ»...»³⁹: Սքանչելի ծերը Սահակ Պարթև կաթողի-

³⁸ Նորայր Բյուզանդացի, Կորին Վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900:

³⁹ Խորենացի, գլ. 2Գ, էջ 212:

կոսն է, և նրա խոսքը իր պապի պապ Գրիգոր Լուսավորչի մասին պատանի Մովսես Խորենացին լսել է 436-37 թվերին, երբ նրա մոտ դպիր էր ծառայում՝ Ալեքսանդրիա ուսման մեկնելուց առաջ:

Այս շատ կարևոր խոստովանությունը տեղ չի թողնում որևէ այլ ենթադրության, թե Սահակ Պարթևը կարող էր իր տոհմում սերնդեսերունդ փոխանցվող գրույցներն ու գրառումները նշանավոր տոհմապետի՝ Գրիգոր Լուսավորչի մասին, բախտի քմահաճույքին մատնել և թողնել հետագա շարադրողի հույսին, ինչպես Ստ. Մալխասյանցն է կարծում: Իսկ Ագաթանգեղոսի Պատմության երկրորդ գիրքը, ինչպես արդեն ցույց եմ տվել, Մեսրոպ Մաշտոցի համառոտած Աստվածաշունչն է, որ Սահակ Պարթևը ներառել է Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ որպես «Գրիգոր Լուսավորչի Վարդապետություն»⁴⁰: Կորյունի առնչությունը Ագաթանգեղոսի Պատմության հետ էական է սոսկ այնքանով, որ իր ուսուցիչ Մաշտոցի Վարքը նա շարադրել է մեծապես Ագաթանգեղոսի Պատմությունից և Վարդապետությունից քաղած պարբերություններով ու բառուբանով, դա առաջինը պարզ և որոշ ցույց է տվել Հայ նոր պատմագրության հայր Միքայել Զամչյանը 1784 թվին:

Պատմությունը շարադրելիս Սահակ Պարթևը օգտագործել է նաև Տրդատ Թագավորի արքունիքում Դավիթ անունով ժամանակագրի գրած հունարեն պատմությունը, որի եզրափակիչ ուղերձը Տրդատ Թագավորին հայերեն թարգմանությունմբ պահպանվել է 892 պարբերության մեջ: Այլ կերպ, Ե դարի սկզբին ստեղծված հայերեն Ագաթանգեղոսը և Դ դարի սկզբին Դավիթի հունարեն «Եկլեսիաստես» գիրքը ավարտվում են նույն վերջաբանով – սրանով մի անգամ ևս հաստատվում է, որ Սահակ Պարթևը անձամբ տեսել է Դավիթի հունարեն գիրքը. «Իսկ մեք որպէս ընկալաք զհրամանս քոյոյ Թագաւորութեանդ, քաջդ արանց Տրդատ, գրել զայս ամենայն՝ որպէս օրէն է ժամանակագիր մատենից՝ ըստ այնմ ձևոյ դրոշմեցաք, ըստ օրինակի յունական ճարտարութեանն արկեալ ի շար գամենայն»։ «И мы, получив твое царское повеление, о храбрый среди мужей Трдат, написать обо всем этом, запечатлели по правилам летописных книг, изложив по образу греческого риторического искусства»⁴¹:

⁴⁰ Ա. Մուշեղյան, «Սուրբ Գիրքը հայերեն թարգմանելու հանգամանքներ և Մեսրոպ Մաշտոցի համառոտ Աստվածաշունչը»:

⁴¹ Агатагелос, 892, с. 254.